।। ॐ श्री परमात्मने नमः।।

।। अथ अष्टमोऽध्यायः।।

आठौं अध्याय

सातौं अध्यायको अन्त्यमा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि पुण्यकर्म (नियतकर्म, आराधना) गर्ने योगी सम्पूर्ण पापहरूबाट मुक्त भएर त्यस व्याप्त ब्रह्मलाई जान्दछन् अर्थात कर्म कुनै यस्तो वस्तु हो, जसले व्याप्त ब्रह्मको जानकारी दिलाउँछ। त्यस कर्मलाई गर्नेले व्याप्त ब्रह्मलाई, सम्पूर्ण कर्मलाई, सम्पूर्ण अध्यात्मलाई, सम्पूर्ण अधिदैव, अधिभूत र अधियज्ञसहित मलाई जान्दछन्, अतः कर्म कुनै यस्तो वस्तु हो, जसले यी सबैसित परिचय गराउँछ। उनीहरू अन्तकालमा पनि मलाई नै जान्दछन्। उनीहरूको जानकारी कहिल्यै विस्मृत हुँदैन।

यसमा अर्जुनले यस अध्यायको प्रारम्भमा नै तिनै शब्दहरूलाई दोहोर्‍याउँदै प्रश्न राखे–

अर्जुन उवाच

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते।।१।।

हे पुरुषोत्तम! त्यो ब्रह्म के हो? अध्यात्म के हो? कर्म के हो? अधिभूत तथा अधिदैव कसलाई भनिन्छ?

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः।।२।।

हे मधुसूदन! यहाँ अधियज्ञ को हो र त्यो यस शरीरमा कसरी छ? सिद्ध छ कि अधियज्ञ अर्थात् यज्ञको अधिष्ठाता कुनै यस्तो पुरुष हो जो मनुष्यशरीरको आधारभएको हो। समाहित चित्तभएका पुरुषहरूद्वारा अन्त्य समयमा तपाई

कुन प्रकारले जानिनु हुन्छ? यी सातै प्रश्नहरूको क्रमशः निर्णय दिनको लागि योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुभयो–

श्रीभगवानुवाच

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसञ्ज्ञितः।।३।।

'**अक्षरं ब्रह्म परमम्**'– जो अक्षय छ, जसको क्षय हुँदैन त्यही परब्रह्म हो। '**स्वभावः अध्यात्मम् उच्यते**'– स्वयंमा स्थिरभाव नै अध्यात्म अर्थात् आत्माको आधिपत्य हो। योभन्दा पहिले सबै मायाको आधिपत्यमा रहन्छन्; तर जब 'स्व–भाव' अर्थात् स्वरूपमा स्थिरभाव (स्वयंमा स्थिरभाव) मिल्छ भने आत्माको नै आधिपत्य त्यसमा प्रवाहित हुन्छ, यही नै अध्यात्म हो, अध्यात्मको पराकाष्ठा हो। '**भूतभावोद्भवकरः**'– भूतहरूका ती भाग जसले केही न केही उद्भव गर्दछन् अर्थात् प्राणिहरूका ती संकल्प जो राम्रो वा नराम्रो संस्कारहरूको संरचना गर्दछन्, उनको विसर्ग अर्थात् विसर्जन, त्यो मेटिनु, समाप्त हुनु नै कर्मको पराकाष्ठा हो। यही सम्पूर्ण कर्म हो, जसको लागि योगेश्वरले भन्नुभयो– 'त्यो सम्पूर्ण कर्मलाई जान्दछ।' त्यहाँ कर्म पूर्ण छ, अगाडि आवश्यकता छैन (नियत कर्म) यस अवस्थामा जबकि भूतहरूका ती भाव जसले केही न केही रच्दछन्, राम्रो वा नराम्रो संस्कार–संग्रह गर्दछन्, बनाउँछन्, ती जब सर्वथा शान्त हुन्छ, यही कर्मको सम्पूर्णता हो, यसको अगाडि कर्म गर्ने आवश्यकता रहदैन। अतः कर्म कुनै यस्तो वस्तु हो, जसले भूतहरूको सम्पूर्ण संकल्पहरूलाई, जसबाट केही न केही संस्कार बन्दछन्, त्यसको शमन गरिदिन्छ। कर्मको अर्थ हो (आराधना) चिन्तन, जुन यज्ञमा छ।

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम्।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर।।४।।

जबसम्म अक्षय भाव पाइदैन, तबसम्म नष्टहुने सम्पूर्ण क्षरभाव 'अधिभूत' अर्थात् भूतहरूका अधिष्ठान हुन्। त्यही भूतरूको उत्पत्तिको कारण हुन्। '**पुरुषः च अधिदैवतम्**'– प्रकृतिबाट पर जो परमपुरुष छ, त्यही अधिदैव अर्थात्

सम्पूर्ण देवहरू (दैवी सम्पद्)को अधिष्ठाता हो। दैवी सम्पद् त्यही परमदेवमा विलीन हुन्छ। शरीरधारीमा श्रेष्ठ अर्जुन! यस मानव-तनमा म नै अधियज्ञ हुँ अर्थात् यज्ञहरूको अधिष्ठाता हुँ। अतः यसै शरीरमा, अव्यक्त स्वरूपमा स्थित महापुरुष नै अधियज्ञ हो। श्रीकृष्ण एउटा योगी हुनुहुन्थ्यो। जो सम्पूर्ण यज्ञहरूका भोक्ता हुन्, अन्त्यमा यज्ञ उसमा प्रवेश पाउँछ। त्यहीं परमस्वरूप मिल्छ। यसप्रकार अर्जुनको छः प्रश्नहरूको समाधान भयो। अब अन्तिम प्रश्न रह्यो कि, अन्त्यकालमा कसरी तपाई जानिनु हुन्छ, जो कहिलै विस्मृत हुँदैन?

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम्।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः।।५।।

योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ, जो पुरुष अन्त्यकालमा अर्थात् मनको निरोध र विलयकालमा मेरै स्मरण गर्दै शरीरको सम्बन्धलाई छोडेर अलग हुन्छ, त्यो 'मद्भावं'- साक्षात् मेरै स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ, यसमा संशय छैन।

शरीरको निधन शुद्ध अन्तकाल होइन। मरेपछि पनि शरीरहरूको क्रम पछि लागि रहन्छ। संचित संस्कारहरूको सतह समाप्तिपश्चात् मनको निरोध हुन्छ। त्यो मन पनि जब विलीन हुन्छ भने त्यहीं अन्तकाल हो, तत्पश्चात् शरीर धारण गर्नु पर्दैन। यो क्रियात्मक हुन्छ। मात्र भनेर, वार्ताक्रममा बुझिदैन। जबसम्म पोषाक जस्तै शरीरको परिवर्तन भइरहेको छ, तबसम्म शरीरहरूको अन्त्य कहाँ भयो। मनको निरोध र निरुद्ध मनको पनि विलयकालमा जिउँदै शरीरको सम्बन्धको विच्छेद हुन्छ। यदि मरेपछि नै यस्तो स्थिति पाउने भए, श्रीकृष्ण पनि पूर्ण हुदैनथे। उहाँले भन्नुभयो- अनेकौं जन्महरूको अभ्यासबाट प्राप्ति गर्ने ज्ञानी साक्षात् मेरो स्वरूप हो। म त्यो हुँ र त्यो ममा छ। अलिकति पनि त्यसमा र ममा फरक छैन। यो जिउँदैको प्राप्ति हो। जब पुनः कहिलै पनि शरीर प्राप्त हुँदैन, त्यहीं शरीरहरूको अन्त्य हो।

यो त वास्तविक शरीरान्तको चित्रण भयो, जसको पछाडि जन्मलिनु पर्दैन। दोस्रो शरीरान्त मृत्यु हो, जो लोक-प्रचलित छ; तर यस शरीरान्तपछि पुनः जन्मलिनु पर्दछ-

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित:।।६।।

कौन्तेय! मृत्युको समयमा मानिस जुन पनि भावलाई स्मरण गर्दै शरीरलाई त्याग्छ, त्यस-त्यसलाई नै प्राप्त गर्छ। तब त यो धेरै सजिलो उपाय (सौदा) हो। जीवनभरी मोज गरौं, मर्नेबेलामा भगवान्‌लाई स्मरण गरौंला। तर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो कहिल्यै पनि हुँदैन, '**सदा तद्भावभावित:**'- त्यसै भावको मात्र चिन्तन गर्न सक्छ जस्तो जीवनभरी गरेको छ। त्यही विचार न चाहदै आइहाल्छ। अत:-

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ।।७।।

यसैले अर्जुन! तिमी प्रत्येक समय मेरो स्मरण गर र युद्ध गर। ममा अर्पित मन र बुद्धिबाट युक्त भएर तिमी नि:सन्देह मलाई नै प्राप्त हुनेछौ। निरन्तर चिन्तन र युद्ध एकैसाथ कसरी सम्भव छ? हुनसक्छ कि निरन्तर चिन्तन र युद्धको यो स्वरूप होस् कि 'जय कन्हैयालाल की', 'जय भगवान की'- भन्दैरहौं र वाण चलाउँदै रहौं। तर स्मरणको स्वरूप अगाडिको श्लोकमा स्पष्टगर्दै योगेश्वर भन्नुहुन्छ-

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन्।।८।।

हे पार्थ! त्यस स्मरणको लागि योगको अभ्याससँग युक्त भएर (मेरो चिन्तन र योगको अभ्यास पर्याय हो) मबाहेक अर्कोतिर न जाने चित्तले निरन्तर चिन्तन गर्ने परमप्रकाशस्वरूप दिव्यपुरुष अर्थात् परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ। मानौं कि यो पेन्सिल भगवान् हो भने यसबाहेक अरू कुनै वस्तुको स्मरण आउनु हुदैन। यसको वरिपरि तपाईले पुस्तक वा अरू केहि देख्नु हुन्छ भने तपाईको स्मरण खण्डित भयो। स्मरण जब यति सूक्ष्म छ कि इष्टबाहेक अर्को वस्तुको स्मरण पनि नआओस्, मनमा तरंग पनि नआओस्, तब स्मरण र युद्ध दुबै एकैसाथ कसरी हुन्छ? वस्तुत: जब तपाई चित्तलाई सबैतिरबाट

समेटेर आफ्नो एक आराध्यको स्मरणमा प्रवृत्त हुनुहुनेछ त्यस समय मायिक प्रवृत्तिहरू- काम, क्रोध, राग-द्वेष बाधाको रूपमा सामुन्ने प्रकट नै छन्। तपाई स्मरण गर्नु हुनेछ, तर उनले तपाईभित्र उद्वेग उत्पन्न गर्नेछन्, तपाईको मन स्मरणबाट चलायमान गर्न चाहनेछन्। यी बाहिरी प्रवृत्तिहरूको पार पाउनु नै युद्ध हो। निरन्तर चिन्तनको साथ नै युद्ध सम्भव छ। गीताको एउटा पनि श्लोकले बाहिरी मार-काटको समर्थन गर्दैन। चिन्तन कसको गर्ने? यसमा उहाँ भन्नुहुन्छ-

कविं पुराणमनुशासितार-
मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।।९।।

त्यस युद्धसँग त्यो पुरुष सर्वज्ञ, अनादि, सबैका नियन्ता, सूक्ष्मभन्दा पनि अतिसूक्ष्म, सबैका धारणा-पोषण गर्ने तर अचिन्त्य (जबसम्म चित्त र चित्तको लहर छ, तबसम्म त्यो देखिन्दैन। चित्तको निरोध र विलयकालमा नै जो विदित हुन्छ), नित्य प्रकाशस्वरूप र अविद्यादेखि पर त्यस परमात्माको स्मरण गर्दछ। पछाडि बताउनुभयो- मेरो चिन्तन गर्छ, यहाँ भन्नुहुन्छ- परमात्माको। अतः त्यस परमात्माको चिन्तन (ध्यान)को माध्यम तत्वस्थित महापुरुष हो। यसै क्रममा-

प्रयाणकाले मनसाचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम्।।१०।।

जसले निरन्तर त्यस परमात्मालाई स्मरण गर्दछ, त्यो भक्तियुक्त पुरुष '**प्रयाणकाले**'- मनको विलीन अवस्थाकालमा, योगबलबाट अर्थात् त्यही नियत कर्मको आचरणद्वारा, भृकुटीको मध्यमा प्राणलाई राम्रो प्रकारले स्थापित गरेर (प्राण-अपानलाई राम्ररी सम गरेर न भित्रबाट उद्धेग उत्पन्न होस्, न

बाहिरी कुनै सङ्कल्प लिने होस्, सत्–रज–तम राम्ररी शान्त होस्, ध्यान इष्टमै स्थित होस्, त्यस कालमा) त्यो अचल मन अर्थात् स्थिरबुद्धिभएका पुरुष त्यस दिव्यपुरुष परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ। सतत् स्मरणीय छ कि त्यही एउटा परमात्माको प्राप्तिको विधान योग हो। त्यसको लागि नियत क्रियाको आचरण नै योग–क्रिया हो, जसको सविस्तार वर्णन योगेश्वरले चौथो–छैठौं अध्यायमा गर्नुभएको छ। अहिले उहाँले भन्नुभयो– 'निरन्तर मेरै स्मरण गर।' कसरी गरूँ? त यसै योगको धारणामा स्थिर रहेर गर्नुछ। यस्तो गर्ने दिव्यपुरुषलाई नै प्राप्त हुन्छ। जुन चाही कहिले विस्मृत हुँदैन। यहाँ यस प्रश्नको समाधान भयो कि तपाई प्रयाणकालमा कुन प्रकारले जान्नमा आउनु हुन्छ? पाउने योग्य पदको चित्रण हेरौं, जो गीतामा ठाउँ–ठाउँमा आएको–

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये।।११।।

'**वेदविद्**' अर्थात् अविदित तत्वलाई प्रत्यक्ष जान्ने मानिस जुन परमपदलाई '**अक्षरम्**'– अक्षय भन्दछन्, वीतराग महात्मा जसमा प्रवेशका लागि प्रयत्नशील रहन्छन्, जुन परमपदलाई चाहनेहरू ब्रह्मचर्यको पालना गर्दछन् (ब्रह्मचर्यको अर्थ जननेन्द्रिय मात्रको निरोध होइन, बरू '**ब्रह्म आचरति स ब्रह्मचारी**'– बाहिरी स्पर्शलाई मनले त्यागेर ब्रह्मको निरन्तर चिन्तन नै ब्रह्मचर्य हो, जसले ब्रह्मको दर्शन गराएर त्यसमा स्थान दिलाई शान्त हुन्छ। यस आचरणद्वारा इन्द्रिय–संयम मात्र होइन, बरू सकलेन्द्रिय संयम स्वतः हुन्छ। यसप्रकार जो ब्रह्मचर्यको आचरण गर्दछन्) जो हृदयमा सङ्ग्रह गर्ने योग्य छ, धारण गर्ने योग्य छ, त्यस पदलाई म तिम्रो लागि भन्नेछु। त्यो पद के हो, कसरी पाउन सकिन्छ? यसमा योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम्।।१२।।

सबै इन्द्रियहरूका द्वारलाई (ढोकाहरूलाई) रोकेर अर्थात् वासनाहरूबाट अलग रहेर मनलाई हृदयमा स्थित गरेर (ध्यान हृदयमा नै गर्नुपर्छ बाहिर होइन, पूजा बाहिर हुँदैन) प्राण अर्थात् अन्तःकरणको व्यापारलाई मस्तिष्कमा निरोध गरेर, योग-धारणा स्थित भएर (योगलाई धारण गरिरहनु छ, अर्को तरीका नै छैन) यसप्रकार स्थित भएर–

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम्।।१३।।

जो पुरुष '**ओम् इति**'– ॐ यति नै, जो अक्षय ब्रह्मको परिचायक हो, त्यसको जप तथा मेरो स्मरण गर्दै शरीरलाई त्यागेर जान्छ, त्यो पुरुषले परमगति प्राप्त गर्दछ। श्रीकृष्ण एक योगेश्वर, परमतत्वमा स्थित महापुरुष, सद्गुरु हुनुहुन्थ्यो। योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि 'ओम्' अक्षय ब्रह्मको परिचायक हो, तिमी त्यसको जप गर र ध्यान मेरो गर। प्राप्तिका प्रत्येक महापुरुषको नाम त्यही हुन्छ जसलाई त्यो प्राप्त छ, जसमा त्यो विलय छ। यसैले नाम 'ओम्' भन्नुभयो र रूप आफ्नो। योगेश्वरले 'कृष्ण-कृष्ण' जप्ने निर्देश दिनु भएन। कालान्तरमा भावुकहरूले उनको पनि नाम जप्न आरम्भ गरेर आफ्नो श्रद्धा अनुसार त्यसको फल पनि पाउँछन्, जस्तो कि मानिसको श्रद्धा जहाँ टिक्छ, त्यहाँ म नै त्यसको श्रद्धालाई पुष्ट गर्दछु तथा म नै फलको विधान पनि गर्दछु।

भगवान् शिवले 'राम' शब्द जप्नमा जोड (बल) दिनुभयो। '**रमन्ते योगिनो यस्मिन् स रामः।**', '**रा और म के बीच में कबिरा रहा लुकाय।**' 'रा' र 'म' यी दुबै अक्षरहरूको अन्तरालमा कबीर आफ्नो मनलाई रोक्नमा सक्षम हुनुभयो।

श्रीकृष्ण ओम्मा बल दिनुहुन्छ। ओ अहं स ओम् अर्थात् त्यो सत्ता मभित्र छ, कतै बाहिर न खोज्नु होस्। यो ओम् पनि त्यस परमसत्ताको परिचय दिएर शान्त हुन्छ। वास्तवमा त्यो प्रभुको अनन्त नाम छन्; तर जपको लागि त्यही नाम सार्थक छ जो सानो होस्, श्वासमा ढल्न सकोस् र एक परमात्माको

बोध गराउन सकोस्। त्यसबाट भिन्न अनेकौं देवी–देवताहरूको अविवेकपूर्ण कल्पनामा अल्झेर लक्ष्यबाट दृष्टि नहटाओस्।

'पूज्य महाराजज्यू' भन्नुहुन्थ्यो कि– मेरो रूप हेर र श्रद्धानुसार कुनै पनि दुई–ढाई अक्षरको नाम– 'ॐ', 'राम', 'शिव' मध्ये कुनै एउटा लिऊँ। त्यसको चिन्तन गरौं र त्यसैको अर्थस्वरूप इष्टको स्वरूपको ध्यान गरौं। ध्यान सद्‌गुरुकै गरिन्छ। तपाई राम, कृष्ण अथवा '**वीतराग विषयं वा चित्तम्।**' वीतराग महात्माहरू अथवा '**यथाभिमतध्यानाद्वा।**' **(पातंजल योग०, १/३७, ३९)** अभिमत अर्थात् योगको अभिमत, अनुकूल कसैको पनि स्वरूप समात्नुस्, उहाँ अनुभवमा तपाईलाई भेट्नु हुनेछ र तपाईको समकालीन कुनै सद्‌गुरुतिर डोऱ्याई दिनेछन्, जसको मार्गदर्शनबाट तपाई विस्तार–विस्तारै प्रकृतिको क्षेत्रबाट पार हुँदै जान्नु हुनेछ। म पनि प्रारम्भमा एउटा देवताको (कृष्णको विराट रूपका) चित्रको ध्यान गर्दथिएँ; तर पूज्य महाराजज्यूको अनुभवी प्रवेशको साथै त्यो शान्त भयो।

प्रारम्भिक साधक नाम त जप्दछन्, तर महापुरुषको स्वरूपको ध्यान गर्नमा हचकिन्छन्। उनी आफ्नो अर्जित मान्यताहरूको पूवाग्रहलाई छाड्न सक्दैनन्। उनी कुनै अरू देवताको ध्यान गर्दछन्, जसको योगेश्वर श्रीकृष्णले निषेध गनुभएको छ। अतः पूर्ण समर्पणको साथ कुनै अनुभवी महापुरुषको शरण लिनुस्। पुण्य–पुरुषार्थ सबल हुने वितिकै कुतर्कहरूको शमर र यथार्थ क्रियामा प्रवेश मिल्नेछ। योगेश्वर श्रीकृष्णको अनुसार यसप्रकार 'ॐ'को जप र परमात्मस्वरूप सद्‌गुरुको स्वरूपको निरन्तर स्मरण गर्नाले मनको निरोध र विलय हुन्छ र त्यही क्षण शरीरको सम्बन्धको त्याग हुन्छ। मरेमात्र शरीरले पछ्याउन छौड्दैन।

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः।।१४।।

"मेरो बाहेक अरू कोही चित्तमा छँदै छैन"– अरू कसैको चिन्तन नगर्दै अर्थात् अनन्य चित्तले स्थिर भएर जसले लगातार मेरो स्मरण गर्दछ,

त्यस नित्य ममा युक्त योगीको लागि म सुलभ हुँ। तपाई सुलभ भएमा के मिल्छ?–

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः।।१५।।

मलाई प्राप्त गरेर उनी दुःखहरूको स्थानस्वरूप क्षणभंगुर पुनर्जन्मलाई प्राप्त हुँदैन बरू परमसिद्धिलाई प्राप्त हुन्छ अर्थात् मलाई प्राप्त हुनु अथवा परमसिद्धिलाई प्राप्त हुनु एउटै कुरा हो। एउटा भगवान् मात्र यस्तो छ, जसलाई पाएर त्यस पुरुषको पुनर्जन्म हुँदैन। फेरि पुनर्जन्मको सीमा कहाँसम्म छ?–

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते।।१६।।

अर्जुन! ब्रह्मदेखि लिएर कीरा–फटयाङ्ग्रासम्म सबैलोक पुनरावर्ती हुन्, जन्मलिने र मर्ने तथा पुनः–पुनः यसै क्रममा हिँड्ने हुन्; तर कौन्तेय! मलाई प्राप्त भएर त्यस पुरुषको पुनर्जन्म हुँदैन।

धर्मग्रन्थहरूमा लोक–लोकान्तरहरूको परिकल्पना ईश्वर–पथको विभूति–हरूको बोध गराउने आन्तरिक अनुभव वा रूपक मात्र हो। अन्तरिक्षमा न त कुनै यस्तो खाल्टो छ, जहाँ कीराले टोक्छन् र न यस्तो महल जसलाई स्वर्ग भनिन्छ। दैवी सम्पद्युक्त पुरुष देउता र आसुरी सम्पद्युक्त मानिस नै असुर हुन्। श्रीकृष्णको आफ्नो सम्बन्धी कंस राक्षस र बाणासुर दैत्य थिए। देव, मानव र तिर्यक् योनिहरू नै विभिन्न लोक हुन। श्रीकृष्णको अनुसार यो जीवात्मा मनसहित पाँचै इन्द्रियहरूलाई लिएर जन्म–जन्मान्तरको संस्कारहरूको अनुरूप नयाँ शरीर धारण गर्दछ।

अमर भनिने देउता पनि मरणधर्मा हुन्। '**क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति**' योभन्दा ठूलो क्षति के हुनेछ? त्यो देव–तन नै कुन कामको, जसमा संचित पुण्य पनि समाप्त होस? देवलोक, पशुलोक, कीरा–फट्यांग्रा आदि लोक भोगलोक मात्र हुन्। मात्र मानव नै कर्मको रचयिता हो, जसको द्वारा त्यो त्यस परमधामसम्मलाई प्राप्त गर्न सक्छ, जहाँबाट पुनरावर्तन हुँदैन।

यथार्थ कर्मको आचरण गरेर मानव देवता बनोस्, ब्रह्मको स्थिति प्राप्त गरोस्, तर त्यो पुनर्जन्मबाट तबसम्म बाँच्दैन, जबसम्म मनको निरोध र विलयको साथ परमात्माको साक्षात्कार गरेर त्यही परमभावमा स्थित न भई जाओस्। उदाहरणार्थ उपनिषदले पनि यस सत्यलाई उद्‌घाटन गर्दछ –

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते।।
(कठोपनिषद्, २/३/१४)

जब हृदयमा स्थित सम्पूर्ण कामनाहरू समूल नष्ट हुन्छन्, तब मरणधर्मा मानिस अमर हुन्छ, र यहीं यसै संसारमा, यसै मानव-शरीरमा परब्रह्मलाई राम्रोसँग साक्षात् अनुभव गर्दछ।

प्रश्न उठ्छ कि के ब्रह्म पनि मरणधर्मा हो? अध्याय तीनमा त योगेश्वर श्रीकृष्णले प्रजापति ब्रह्मको प्रसंगमा भन्नुभएको थियो कि प्राप्तिपश्चात् बुद्धि मात्र यन्त्र हो। त्यसद्वारा परमात्मा नै व्यक्त हुन्छ। यस्तो महापुरुषहरूद्वारा नै यज्ञको संरचना भएको छ र यहाँ भन्नुहुन्छ कि ब्रह्मको स्थिति प्राप्त गर्ने पनि पुनरावर्ती हो? योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्न के चाहनु हुन्छ? वस्तुतः जुन महापुरुषहरूद्वारा परमात्मा नै व्यक्त हुन्छ, ती महापुरुषहरूको बुद्धि पनि ब्रह्म होइन, तर मानिसहरूलाई उपदेश दिनुको कारण, कल्याणके सूत्रपात् गर्नाले ब्रह्म कहलाउँछन्। स्वयंमा उहाँ ब्रह्म पनि हुनुहुन्न? उनीसँग आफ्नो बुद्धि रहनै पाउदैन। तर योभन्दा पूर्व साधनाकालमा बुद्धि नै ब्रह्म हो– **'अहंकार सिव बुद्धि अज, मन ससि चित्त महान।' (मानस, ६/१५क)**

साधारण मानिसको बुद्धि ब्रह्म होइन। बुद्धि जब इष्टमा प्रवेश गर्न लाग्दछ, तबदेखि ब्रह्मको रचना हुन लाग्छ, जसको चार सोपान मनीषीहरूले भन्नु भएका छन्। पछिको अध्याय तीनमा भन्नुभएको छ, स्मरणको लागि पुनः देख्न सकिन्छ– ब्रह्मवित्, ब्रह्मविद्वर, ब्रह्मविद्वरीयान्, ब्रह्मविद्वरिष्ठ। ब्रह्मवित् त्यो बुद्धि हो, जो ब्रह्मविद्यासँग संयुक्त छ। ब्रह्मविद्वर त्यो हो, जसलाई ब्रह्मविद्यामा श्रेष्ठता प्राप्त छ। ब्रह्मविद्वरीयान् त्यो बुद्धि हो, जसद्वारा त्यो ब्रह्मविद्यामा दक्षमात्रै

होइन कि त्यसको नियन्त्रक, संचालक बन्छ। ब्रह्मविद्वरिष्ठ बुद्धिको त्यो अन्तिम टुप्पो हो, जसद्वारा इष्ट प्रवाहित छ। यहाँसम्म बुद्धिको अस्तित्व छ, किनकि प्रवाहित हुने इष्ट अहिले कहीं फरक छ र ग्रहणकर्त्ता बुद्धि फरक छ। अहिले त्यो प्रकृतिको सीमामा छ। अब स्वयंप्रकाशस्वरूपमा जब बुद्धि (ब्रह्म) रहन्छ, जगृत रहन्छ भने सम्पूर्ण भूत (चिन्तनको प्रवाह) जागृत छ र जब अविद्यामा रहन्छ तब अचेत छ। यसैलाई प्रकाश र अन्धकार, राति र दिन भनेर सम्बोधित गरिन्छ। हेरौं–

ब्रह्म अर्थात् ब्रह्मविद्वेताको त्यो श्रेणी, जसमा इष्ट प्रवाह छ, त्यसलाई प्राप्त सर्वोत्कृष्ट बुद्धिमा पनि विद्या (जो स्वयंप्रकाशस्वरूप छ, त्यसमा मिलाउँछ) को दिन र अविद्याको रात्रि, प्रकाश र अन्धकारको क्रम चलिरहन्छ, यहाँसम्म साधकमा माया सफल हुन्छ। प्रकाशकालमा अचेत भूत सचेत हुन्छन्, उनलाई लक्ष्य देखिन थाल्छ तथा बुद्धिको अन्तरालमा अविद्याको रात्रिको प्रवेशकालमा सबै भूतहरू अचेत हुन्छन्, बुद्धिले निश्चय गर्न पाउँदैन, स्वरूपतिर बढ्नु बन्द हुन्छ, यो नै ब्रह्मको दिन र यो नै ब्रह्मको रात्रि हो। दिनको प्रकाशमा बुद्धिको सहस्त्रौं प्रवृत्तिहरूको ईश्वरीय प्रकाश व्याप्त हुन्छ र अविद्याको रात्रिमा यो नै सहस्त्रौं तहहरूमा अचेतावस्थाको अन्धकार आउँछ।

शुभ र अशुभ, विद्या र अविद्या– यी दुबै प्रवृत्तिहरू पूर्ण शान्त भएपछि अर्थात् अचेत र सचते, रात्रिमा विलीन र दिनमा उत्पन्न दुबै प्रकारका भूतहरू (संकल्प प्रवाह) मेटिएर त्यस अव्यक्त बुद्धिबाट पनि धेरै पर शाश्वत अव्यक्त भाव मिल्छ, जो फेरि कहिलै नष्ट हुँदैन। भूतहरूको अचेत र सचते दुबै स्थितिहरू समाप्त भएर त्यो सनातन भाव मिल्छ।

बुद्धिको उपर्युक्त चार अवस्थाहरू पछिको पुरुष नै महापुरुष हो। त्यसको अन्तरालमा बुद्धि छैन, बुद्धि परमात्माको यन्त्रजस्तै भएको छ, तर मानिसहरूलाई त्यसले उपदेश गर्दछ, निश्चयबाट प्रेरणा दिन्छ। अतः उनीहरूमा बुद्धि प्रतीत हुन्छ; तर त्यो बुद्धिको स्तरभन्दा पर छ। त्यो परम अव्यक्त भावमा स्थित छ। त्यसको पुनर्जन्म हुँदैन, तर यस अव्यक्त स्थितिभन्दा पूर्व जबसम्म उससँग

आफ्नो बुद्धि छ, जबसम्म त्यो ब्रह्म हो, त्यो पुनर्जन्मको परिधिमा नै छ। यिनै तथ्यहरूमा प्रकाश पार्नुहुँदै योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

सहस्त्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः।
रात्रिं युगसहस्त्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः।।१७।।

जसले हजार चतुर्युगहरूको ब्रह्माको रात्रि र हजार चतुर्युगहरूको उसको दिनलाई साक्षात् जान्दछन्, ती पुरुषहरू समयको तत्वलाई यथार्थ जान्दछन्।

प्रस्तुत श्लोकमा दिन र रात्रि, विद्या र अविद्याको रूपक हुन्। ब्रह्मविद्यासँग संयुक्त बुद्धि ब्रह्मको प्रवेशिका तथा ब्रह्मविद्वरिष्ठ बुद्धि ब्रह्मको पराकाष्ठा हो। विद्यासँग संयुक्त बुद्धि नै ब्रह्मको दिन हो। जब विद्या कार्यरत हुन्छ, त्यस समय योगी स्वरूपतिर अग्रसर हुन्छ, अन्तःकरणको सहस्त्रौं प्रवृत्तिहरूमा ईश्वरीय प्रकाशको संचार हुन्छ। यसैप्रकार अविद्याको रात्रि आएमा अन्तःकरणको सहस्त्रौं प्रवृत्तिहरूमा माया द्वन्द्व प्रवाहित हुन्छ। प्रकाश र अन्धकारको यहींसम्म सीमा छ। तत्पश्चात् न त अविद्या रहन्छ, न विद्या नै। त्यो परमतत्व परमात्मा विदित हुन्छ। जसले यसलाई तत्वबाट राम्रो किसिमले जान्दछ, ती योगीजन कालको तत्वलाई जान्ने हुन् कि कहिले अविद्याको रात्री हुन्छ, कहिले विद्याको दिन आउँछ, कालको प्रभाव कहाँसम्म छ अथवा समय कहाँसम्म पछिलाग्छ?

प्रारम्भिक मनीषि अन्तःकरणलाई चित्त अथवा कुनै–कुनै बेला मात्र बुद्धि भनेर सम्बोधित गर्नुहुन्थ्यो। कालान्तरमा अन्तःकरणको विभाजन मन, बुद्धि, चित्त र अहंकारको चार प्रमुख वृत्तिहरूमा गरियो, हुन त अन्तःकरणका प्रवृत्तिहरू अनन्त छन्। बुद्धिको अन्तरालमा नै अविद्याको रात्रि हुन्छ र त्यसै बुद्धिमा विद्याको दिन पनि हुन्छ। यो नै ब्रह्मको दिन र राती हुन्। जगत्‌रूपी रात्रिमा सबै जीव अचेत परेका छन्। प्रकृतिमा विचरण गर्दै तिनको बुद्धिले त्यस प्रकाशस्वरूपलाई हेर्न पाउँदैन, तर योगको आचरण गर्ने योगी यसबाट जाग्दछन्, उनी स्वरूपतिर बढ्दछन्, जस्तो कि गोस्वामी तुलसीदासले रामचरितमानसमा लेख्नुभएको छ–

कबहुँ दिवस महँ निबिड़ तम, कबहुँक प्रगट पतंग।
बिनसइ उपजइ ज्ञान जिमि, पाइ कुसंग सुसंग।।
(रामचरितमानस, ४/१५ ख)

विद्यासँग संयुक्त बुद्धि कुसँग पाएर अविद्यामा परिणत हुन्छ। पुनः सुसँगले विद्याको संचार त्यही बुद्धिमा हुन्छ। यो उतार-चढाव घट्ने-बढ्ने पूर्तिपर्यन्त लागी रहन्छ। पूर्तिपश्चात् न बुद्धि छ न ब्रह्म, न रात्रि रहन्छ न दिन। यो नै ब्रह्मको दिन-रात्रिका रूपक हुन्, न हजारौं वर्षको लामो रात्रि हुन्छ, न हजारौं चतुर्युगको दिन नै हुन्छ र न कतै कोही चार मुख भएको ब्रह्म नै हुन्छ। बुद्धिको उपर्युक्त चार क्रमिक अवस्थाहरू नै ब्रह्मको चार मुख र अन्तःकरणका चार प्रमुख प्रबृत्तिहरू नै उसको चतुर्युग हुन्। रात र दिन यिनै प्रबृत्तिहरूमा हुन्छन्। जो पुरुष यसको भेदलाई तत्वले जान्दछन्, ती योगीजन कालको भेदलाई जान्दछन् कि काल कहाँसम्म पछिलाग्छ र कुन पुरुष कालभन्दा पनि अतीत हुन्छन्। रात्रि र दिन, अविद्या र विद्यामा हुने कार्यलाई योगेश्वर श्रीकृष्ण स्पष्ट गर्नुहुन्छ-

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसञ्ज्ञके।।१८।।

ब्रह्मको दिनको प्रवेशकालमा अर्थात् विद्या (दैवी सम्पद्)को प्रवेशकालमा सम्पूर्ण प्राणी अव्यक्त बुद्धिमा जागृत हुन्छन् र रात्रिको प्रवेशकालमा त्यही अव्यक्त, अदृश्य बुद्धिमा जागृतिको सूक्ष्म तत्व अचेत हुन्छन्। ती प्राणीले अविद्याको रात्रिमा स्वरूपलाई स्पष्ट देख्न पाउँदैन, तर उनको अस्तित्व रहन्छ। जागृत हुने र अचेत हुने माध्यम यो बुद्धि हो, जो सबैमा अव्यक्त रहन्छ, दृष्टिगोचर हुदैन।

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे।।१९।।

हे पार्थ! सबै प्राणीहरू यसप्रकार जागृत भएर प्रकृतिबाट विवश भएर अविद्यारूपी रात्रि आएमा अचेत हुन्छन्। उनीहरू हेर्न पाउँदैनन् कि हाम्रो लक्ष्य

के हो? दिनको प्रवेशकालमा उनी पुनः जागृत हुन्छन्। जबसम्म बुद्धि छ, तबसम्म यसको अन्तरालमा विद्या र अविद्याको क्रम चलि नै रहन्छ। तबसम्म त्यो साधक नै हो, महापुरुष होइन।

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति।।२०।।

एउटा त ब्रह्म अर्थात् बुद्धि अव्यक्त छ, इन्द्रियहरूबाट देखिंदैन र यसभन्दा पनि पर सनातन अव्यक्त भाव हो, जो भूतहरू नष्ट भएपछि पनि नष्ट हुँदैन अर्थात् विद्यामा सचेत र अविद्यामा अचेत, दिनमा उत्पन्न र रात्रिमा विलीन भावभएकाहरू अव्यक्त ब्रह्म मेटिएपछि त्यो सनातन अव्यक्त भाव मिल्दछ, जो नष्ट हुँदैन। बुद्धिमा हुने उक्त दुबै उतार-चढाव (घट्ने-बढ्ने) जब समाप्त हुन्छ, तब सनातन अव्यक्त भाव मिल्दछ, जुन मेरो परमधाम हो। जब सनातन अव्यक्त भाव प्राप्त भइसक्यो अनि बुद्धि पनि त्यही भावमा रंगिन्छ, त्यही भावलाई धारण गर्दछ। त्यसैले त्यो बुद्धि स्वयं त समाप्त भएर जान्छ र त्यसको स्थानमा सनातन अव्यक्त भाव नै बाँकी रहन्छ।

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम।।२१।।

त्यस सनातन अव्यक्त भावलाई अक्षर अर्थात् अविनाशी भनिन्छ। त्यसैलाई परमगति भनिन्छ। त्यही मेरो परमधाम हो, जसलाई प्राप्त गरेर मानिस फर्केर आउँदैन, उनको पुनर्जन्म हुँदैन। यस सनातन अव्यक्त भावको प्राप्तिको विधान बताउनु हुन्छ-

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्।।२२।।

पार्थ! जुन परमात्माको अन्तर्गत सम्पूर्ण भूतहरू छन्, जसबाट सम्पूर्ण जगत् व्याप्त छ, सनातन अव्यक्त भाववाला त्यो परम पुरुष अनन्य भक्तिले प्राप्त हुने योग्य छ। अनन्य भक्तिको तात्पर्य हो कि परमात्मा बाहेक अरू

कसैको स्मरण नगर्दै उनीसँग जोडिनु। अनन्य भावबाट लाग्ने पुरुष पनि कहिलेसम्म पुनर्जन्मको सीमामा छन् र कहिलेसम्म पुनर्जन्मको अतिक्रमण गर्दछन् ? यसमा योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ।।२३।।

हे अर्जुन! जुन कालमा शरीर त्यागेर गएका योगीजनको पुनर्जन्म हुँदैन र जुन कालमा शरीर त्यागेर गएपछि पुनर्जन्म हुन्छ, अब म त्यस कालको वर्णन गर्दछु।

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः।।२४।।

शरीर–सम्बन्धको त्याग गर्ने बेला जसको समक्ष ज्योतिर्मय अग्नि बलिरहेको होस्, दिनको प्रकाश फैलिएको होस्, सूर्य चमकिरहेको होस्, शुक्लपक्षको चन्द्रमा बढ्दै गरेको होस्, उत्तरायणको निरभ्र र सुन्दर आकाश होस्, त्यस कालमा प्रयाण गर्ने ब्रह्मवेत्ता योगीजन ब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछन्।

अग्नि ब्रह्मतेजको प्रतीक हो। दिन विद्याको प्रकाश हो। शुक्लपक्ष निर्मलताको द्योतक हो। विवेक, वैराग्य, शम, दम, तेज र प्रज्ञा यी षडैश्वर्य नै षण्मास हुन्। ऊर्ध्वरेता स्थिति नै उत्तरायण हो। प्रकृतिबाट बिलकुल पर यस अवस्थामा जाने ब्रह्मवेत्ता योगीजन ब्रह्मलाई प्राप्त हुन्छन्, तिनको पुनःजन्म हुँदैन; तर अनन्य चित्तले लागेका योगीजन यदि यस आलोकलाई प्राप्त गर्न सकेन, जसको साधना अहिले पूर्ण छैन, त्यसलाई के हुन्छ? यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ–

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते।।२५।।

जसको प्रयाणकालमा धूवाँ फैलिएको होस्, योगाग्नि होस् (अग्नि यज्ञ–प्रक्रियामा पाउने अग्निको स्वरूप हो) तर धूवाँबाट ढाकिएको होस्,

अविद्याको रात्रि होस्, अँध्यारो होस्, कृष्णपक्षको चन्द्रमा क्षीण भइरहेको होस्, कालिमाको बाहुल्य होस्, षड्विकारहरू (काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद र मत्सर)सँग युक्त दक्षिणायन अर्थात् बहिर्मुखी होस् (जो परमात्माको प्रवेशबाट अहिले बाहिर छ) त्यस योगीलाई फेरि जन्म लिनुपर्दछ। तब के शरीरको साथै त्यस योगीको साधना नष्ट हुन्छ? यसमाथि योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः।।२६।।

उपर्युक्त शुक्ल र कृष्ण दुबै प्रकारका गतिहरू संसारमा शाश्वत छन् अर्थात् साधनको कहिलै पनि विनाश हुँदैन। (शुक्ल) अवस्थामा प्रयाण गर्नेहरू पछि नआउने परमगतिलाई प्राप्त गर्छन् र दोस्रो अवस्थामा, जसमा क्षीण प्रकाश तथा अहिले कालिमा छ, यस्तो अवस्थामा गएको पछि फर्कन्छ र जन्मलिन्छ। जबसम्म पूर्ण प्रकाश मिल्दैन, तबसम्म त्यसले भजन गर्नुपर्छ। प्रश्न पूर्णभयो। अब यसको लागि साधनामा पुनः जोड (बल) दिनुहुन्छ–

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन।।२७।।

हे पार्थ! यसप्रकार यी मार्गहरूलाई जानेर कोही पनि योगी मोहित हुँदैन। ऊ जान्दछ कि पूर्ण प्रकाश पाएमा ब्रह्मको प्राप्ति हुनेछ र क्षीण प्रकाश रहे पनि पुनर्जन्ममा साधनाको नाश हुँदैन। दुबै गतिहरू शाश्वत छन्। अतः अर्जुन! तिमी सबैकालमा योगसँग युक्त होउ अर्थात् निरन्तर साधना गर।

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम्।।२८।।

यसलाई साक्षात्कारसहित जानेर (मानेर होइन) योगी वेद, यज्ञ, तप र दानको पुण्यफलहरूको निःसन्देह अतिक्रमण गर्दछ र सनातन परमपदलाई

प्राप्त गर्दछ। अविदित परमात्माको साक्षात् जानकारीको नाम वेद हो। त्यो अविदित तत्व जब विदत भई हाल्यो, तब कसलाई कसले जानुन? अतः विदित भएपछि वेदहरूसँग पनि प्रयोजन समाप्त हुन्छ, किनकि जान्नेवाला भिन्न छैन। यज्ञ अर्थात् आराधनाको नियत क्रिया आवश्यक थियो, तर जब त्यो तत्व विदित भयो तब कसको लागि भजन गर्ने मनहि इन्द्रियहरूलाई लक्ष्यको अनुरूप तताउनु तप हो। लक्ष्य प्राप्त भएपछि कसको लागि तप गर्ने? मन, वचन र कर्मले सर्वतोभावेन समर्पणको नाम दान हो। यी सबैका पुण्यफल हुन् – परमात्माको प्राप्ति। फल पनि अब विलग (अलग) छैन अतः यी सबैको आवश्यकता नै रहनेन्। त्यो योगी यज्ञ, तप, दान इत्यादिको फललाई नाघेर जान्छ। त्यो परमपदलाई प्राप्त हुन्छ।

निष्कर्ष–

यस अध्यायमा पाँच प्रमुख बिन्दुहरूमा विचार गरिएका छन्, जसमा सर्वप्रथम अध्याय सातको अन्त्यमा योगेश्वर श्रीकृष्णद्वारा बीजारोपित प्रश्नहरूलाई स्पष्ट बुझाउने जिज्ञासाले यस अध्यायको आरम्भमा अर्जुनले सात प्रश्न गरे कि– भगवन्! जसलाई तपाईले भन्नुभयो, त्यो ब्रह्म के हो? त्यो अध्यात्म के हो? त्यो सम्पूर्ण कर्म के हो? अधिदैव, अधिभूत र अधियज्ञ के हो? र अन्त्यकालमा तपाई कसरी जानिनु हुन्छ कि कहिलै पनि विस्मृत हुनुहुन्न? योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि जसको विनाश हुँदैन, त्यो नै परब्रह्म हो। स्वयंको उपलब्धि परमभाव नै अध्यात्म हो। जसबाट जीव मायाको आधिपत्यबाट निस्केर आत्माको आधिपत्यमा हुन्छ, त्यही अध्यात्म हो र भूतहरूको ती भाव, जो शुभ अथवा अशुभ संस्कारलाई उत्पन्न गर्दछन्, ती भावहरूको रोकिनु, 'विसर्गः'– समाप्त हुनु नै कर्मको सम्पूर्णता हो। यसको अगाडि कर्म गर्ने आवश्यकता रहँदैन। कर्म कुनै यस्तो वस्तु हो, जो संस्कारहरूको उद्‌गमलाई नै समाप्त गरिदिन्छ।

यसैप्रकार क्षरभाव अधिभूत छन् अर्थात् नष्ट हुनेहरू नै भूतलाई उत्पन्न गर्ने माध्यम हो। उनी नै भूतहरूको अधिष्ठाता हुन्। परमपुरुष नै अधिदैव हो।

त्यसमा दैवी सम्पद् विलीन हुनजान्छ। यस शरीरमा अधियज्ञ म हुँ अर्थात् जसमा यज्ञ विलय हुन्छन् त्यो म हुँ, यज्ञको अधिष्ठाता हुँ। त्यो मेरै स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ, अर्थात् श्रीकृष्ण एउटा योगी हुनुहुन्थ्यो। अधियज्ञ कुनै यस्तो पुरुष हो जो यस शरीरमा रहन्छ, बाहिर होइन। अन्तिम प्रश्न थियो कि, अन्त्य समयमा तपाई कसरी जानकारीमा आउनु हुन्छ। वहाँले भन्नुभयो कि जो मेरो निरन्तर स्मरण गर्दछन्, मबाहेक कुनै अर्को विषयवस्तुलाई चिन्तन आउन दिंदैनन् र यस्तै गर्दै शरीरलाई त्यागीदिन्छन् त्यसले मेरो साक्षात् स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ, जसलाई अन्त्यमा पनि त्यही प्राप्त रहन्छ। शरीरको मृत्युपछि यो उपलब्धि हुन्छ यस्तो कुरा होइन। मरेपछि नै मिल्नेभए श्रीकृष्ण पूर्ण हुने थिएनन्, अनेकौं जन्ममा हिडेर पाउने ज्ञानी त्यसको स्वरूप हुँदैन्थ्यो। मनको सर्वथा निरोध र निरुद्ध मनको पनि विलय नै अन्त्यकाल हो, जहाँ फेरि शरीरको उत्पत्तिको माध्यम शान्त हुन्छ। त्यस समय त्यो परमभावमा प्रवेश पाउँछ। त्यसको पुनर्जन्म हुँदैन।

यस प्राप्तिको लागि वहाँले स्मरणको विधान बताउनुभयो– अर्जुन! निरन्तर मेरो स्मरण गर र युद्ध गर। दुबै एकसाथ कसरी हुन्छ? कदाचित् यस्तो होस् कि 'जय गोपाल, हे कृष्ण' भन्दै रहनुस्, लठी पनि चलाउँदै रहनुस्। स्मरणको स्वरूप स्पष्ट गर्नुभयो कि योग–धारणामा स्थिर रहँदै, मबाहेक अरू कुनै पनि वस्तुको स्मरण नगरेर निरन्तर मेरै स्मरण गर। जब स्मरण यति सूक्ष्म छ, भने युद्ध कसले गर्नेछ? मानौं कि यो पुस्तक भगवान् हो, तब यसको वरिपरिको वस्तु, नजिक बसेको मान्छे वा अरू कुनै देखिएको–सुनिएको वस्तु संकल्पमा पनि नआओस्, नदेखिओस्, यदि देखिन्छ भने स्मरण छैन, यस्तो स्मरणमा युद्ध कस्तो? वस्तुतः जब तपाई यसप्रकार निरन्तर स्मरणमा प्रवृत्त हुनु हुनेछ, त्यही समय युद्धको सही स्वरूप खडा हुन्छ। त्यस समय मायिक प्रवृत्ति बाधाको रूपमा प्रत्यक्ष उभिएको हुन्छ। काम, क्रोध, राग, द्वेष दुर्जय शत्रु हुन्। यी शत्रु स्मरण गर्न दिंदैनन्। यीबाट पार पाउनु युद्ध हो। यी शत्रुहरूलाई समाप्त गरेपछि नै व्यक्तिले परमगतिलाई प्राप्त गर्दछ।

यस परमगतिलाई पाउनको निम्ति अर्जुन! तिमी जप त 'ओम्'को र

ध्यान मेरो गर अर्थात् श्रीकृष्ण एउटा योगी हुनुहुन्थ्यो। नाम र रूप आराधनाको साँचो हो।

योगेश्वर श्रीकृष्णले यस प्रश्नलाई पनि लिनुभयो कि पुनर्जन्म के हो? यसमा को–को आउँछन्? वहाँले भन्नुभयो कि ब्रह्मदेखि लिएर सम्पूर्ण संसार पनरावर्ती हुन् र यी सबै समाप्त भएर गए पनि मेरो परम अव्यक्त भाव तथा त्यसमा स्थिति समाप्त हुँदैन।

यस योगमा प्रविष्ट पुरुषका दुई गतिहरू छन्। जो पूर्ण प्रकाशलाई प्राप्त षडैश्वर्यसम्पन्न ऊर्ध्वरेता छ, जसमा अलिकति पनि कमी छैन, त्यो परमगतिलाई प्राप्त हुन्छ। यदि त्यो योगकर्तामा अलिकति पनि कमी छ, कृष्णपक्ष जस्तो कालिमाको संचार छ, यस्तो अवस्थामा नै शरीरको समय समाप्त हुने योगीले जन्मलिनु पर्दछ। त्यो सामान्य जीवजस्तो जन्म–मरणको चक्रमा अल्झिदैन बरू जन्म लिएर त्यसमा अगाडिको साधनालाई पूरा गर्दछ। यसप्रकार अगाडिको जन्ममा त्यही क्रियाबाट हिडेर पनि त्यहीं पुग्दछ, जसको नाम परमधाम हो। पहिले पनि श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि यसको थोरै साधनाले पनि जन्म–मरणको महान् भयबाट उद्धार गरेरै छोड्दछ। दुबै बाटो शाश्वत् हुन्, अमिट छन्– यो कुरालाई बुझेर कोही पनि पुरुष योगबाट चलायमान हुँदैन। अर्जुन! तिमी योगी बन। योगी वेद, तप, यज्ञ र दानको पनि पुण्यफललाई उल्लंघन गरेर परमगतिलाई प्राप्त गर्दछ।

यस अध्यायमा ठाउँ–ठाउँमा परमगतिको चित्रण गरिएको छ। जसलाई अव्यक्त, अक्षय र अक्षर भनेर सम्बोधित गरिएको छ, जसको कहिले पनि क्षय अथवा विनाश हुँदैन। अतः–

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'अक्षरब्रह्मयोगो' नामाष्टमोऽध्यायः।।८।।

यस प्रकार श्रीमद्भगवद्गीतारूपी उपनिषद् एवं ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्र विषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनको सम्वादमा 'अक्षर ब्रह्मयोग' नामक आठौं अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंसपरमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'अक्षरब्रह्मयोगो' नामाष्टमोऽध्यायः।।८।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्भगवद्गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'अक्षर ब्रह्मयोग' नामक आठौं अध्याय समाप्त हुन्छ।

।।हरिः ॐ तत्सत्।।